

Nagy Gabriella Ágnes

A kiválasztottak szégyene. A Lebensborn program, avagy „gyerekgyárak” a Harmadik Birodalomban

A Harmadik Birodalom fajpolitikájának sokat tárgyalt, kutatott témája a „halálgyárak” létrejötte, működése, hatása, ugyanakkor a „gyerekgyárak”, amelyek szintén részét képezték a népességgpolitikának, jóval kevesebb figyelmet kaptak. A következőkben azt tárom föl, hogyan kapcsolódik a szégyenkonceptió azokhoz, akik a kiválasztott faj egyedeiként szültek vagy születtek. Mivel a program működése rendkívül gyéren adatolt, a memoárok és fikciós regények szolgálnak kiindulópontként; jelen tanulmányban ezek közül négy, más-más nézőpontot mozgósító irodalmi szöveg kerül fókuszba. Will Berthold korai regénye, a *Gyerekgyár* (1958) a kiválasztott szülők nézőpontjából szinte romantikus háborús lektürként olvasható, Sarah Cohen Scali *Max* (2012) című ifjúsági regénye a programban született gyermek, míg Caroline de Mulder *Himmler csecsemőotthona* (2024) kifejezetten az anya szempontjából, végül Isabelle Maroger *Lebensborn* (Életadó) (2024) című képregénye a leszármazottak nézőpontjából elbeszélte történet – e művek mindegyikében jelentős szerepet kap a szégyen, noha a náci birodalom biopolitikájának kontextusában a tökéletesség és kiválasztottság érzésének támogatása lett volna a cél.

A Lebensborn program szerepe a nemzetiszocialista fajpolitikában

Heinrich Himmler, Adolf Hitler egyik leghűségesebb tisztje és egyben barátja a hatalomra kerülést követő év végén, 1934. december 12-én iktatta be a Lebensborn programot, amelynek önálló intézménye, az első szülőotthon 1935. augusztus 15-én kezdte meg működését Steinhöringben. A Lebensborn program a RuSHA (Rasse- und Siedlungshauptamt, magyarul Faji és Települési Főhivatal) részeként indult. A germán faj tisztaságát Himmler ugyanis nem csupán a faj tisztaságát veszélyeztető népcsoportok eliminálásával képzelte biztosítani, hanem ezzel párhuzamosan, sőt ezt megelőzően, a tiszta árja nép gyarapításával is. A „halálgyárak” mellett tehát a „gyerekgyárak” intézményei is létrejöttek. A nemkívánatos, lenézett, kirekesztett,

meggyalázott, megszégyenített faj mellett a hősi test, a tökéletes germán faj „tenyésztésére” is nagy gondot fordítottak; arra, amihez tartozni büszkeséget és méltóságot jelentett, ami garantálta a nép továbbélését és a legjobb vezetők kinevelését. Paradox módon első önálló intézményi központjuk a nemzetiszocialisták hatalomra jutásának évében külföldre emigrált és antifasiszta felszólalásairól elhíresült Thomas Mann müncheni villájában talált otthonra 1937-ben.¹

Noha a nürnbergi perek során tárgyalták a program szerepét, a vallomások alapján a bíróság az otthonokban zajló tevékenységet a kisbabák és anyák gondozásaként, ellátásaként, jogi védelem nyújtásaként, más területekről származó gyermekek re-germanizációjaként értékelte (de Vries, 2024, 252-253), amely miatt sem Gregor Ebner, Steinhöring orvosát, sem Max Sollmannt, Steinhöring vezetőjét, sem Inge Viermetz főnővért nem ítélték el – vagy ha mégis, az ítélet nem a Lebensborn programban való részvétel miatt született. Az otthonok dokumentumait ugyanis a háború utolsó napjaiban gondosan megsemmisítették (többnyire elégették, ahogyan azt mind Cohen-Scali, mind de Mulder regénye felidéz), a legtöbb nyomot eltüntették, és csak későbbi kutatások alapján, utólagos vizsgálatoknak, beszámolóknak köszönhetően derült fény működésük (olykor igencsak brutális) rendjére. A program intézményesen földrajzilag fokozatosan terjedt: eleinte a Német Birodalomban, majd az elfoglalt területeken, különösen Lengyelországban, Ausztriában, Hollandiában, Franciaországban, de 1941-től Norvégiában is. Norvégia és Lengyelország kitüntetett régióknak számítottak: a lengyelektől rengeteg gyermeket raboltak el, hogy átneveljék, germanizálják őket. A háború idején, felgyorsítandó a folyamatokat, az akkoriban hárommillió lakost számláló Norvégiába négyszázezer német katonát küldtek, hogy ezzel is elősegítsék a fiatal norvég nők és katonák egymásra találását, ismerkedését, amelyből a becslések szerint tízezerrel is több „árja” gyermek született.²

Az otthonokban világra jövő babák szüleit gondos kiválasztás előzte meg: egyrészt 1800-ig visszavezetett családfával kellett bizonyítani, hogy germán ősökre tekintenek vissza, másrészt a fenotípus, azaz külső jegyek – nagyjából húsz ilyen ellenőriztek – alapján a jelentkezőket különböző kategóriákba sorolták. A megszületett gyermekeket is szűrték, és a kritériumoknak nem megfelelő újszülötteket „megsemmisítették”: 1939-től az eutanázia program részeként engedélyezték a csecsemők és gyermekek eutanáziáját, így a testi vagy szellemi fogyatékkal világra jött babákat, legalábbis 1941 augusztusáig, hivatalosan „kiiktatták” a programból. Hitler végül a lakosság felháborodásának nyomására 1941-ben visszavonta az intézkedéseket, de a szelekció a gyakorlatban továbbra is folytatódott. A Lebensborn programnak a kiválogatáson túl foglalkozni kellett a házasságon kívül,

¹ Családjával együtt Mann rögvést a nemzetiszocialisták hatalomra jutásakor emigrált Németországból jelentős antifasiszta tevékenységet fejtve ki mind Európában, mind pedig az Egyesült Államokban. Válaszképpen hazájában megfosztották állampolgárságától és birtokaitól. Thomas Mann utolsó, befejezett kisregénye, amely *A kiválasztott* címmel jelent meg 1951-ben, középkori legendát dolgoz föl, azaz nem tart közvetlen kapcsolatot aktuálpolitikai kérdésekkel, mégis, minden további nélkül olvasható a Lebensborn program kritikájaként is. A Lebensborn programnak a Harmadik Birodalomban helyet adó épületek többsége elkobzott birtok volt: az általában zsidó származású lakókat koncentrációs táborokba küldték, majd szülőotthonnak és/vagy gyermekotthonnak rendezték be őket. 1945-ig több ezer, a „tiszt germán fajhoz” tartozó gyermek világrajövetelének helyszínévé váltak. (de Vries, 2024, 75-96.)

² A norvégok (is) súlyosan megtorolták, ha egy nőnek viszonya volt egy német katonával. Diszkriminálták őket, sokan börtönbe kerültek, sőt állampolgárságukat is megvonhatták tőlük (de Vries, 2024, 249).

lányanyáktól született gyerekek ügyével is. Az idő múltával a minél több, tiszta germán vérvonalat hordozó csecsemő megszületésének érdekében a program hatékonyságát növelendő az egyedülálló anyákat is támogatni kezdték. Ők sokszor a szülés után bent maradhattak az otthonban, munkát, sőt esetenként komolyabb ellátást, fizetést is kaptak. Az otthonok személyzete így többnyire egyrészt a már „nemzeti kötelességüket teljesítő nőkből”, másrészt pedig, sajátos módon, a koncentrációs táborokból odavezényelt zsidókból állt. A birodalom területén 1944-re összesen harminc ilyen intézmény működött.

A becslések szerint tíz év alatt körülbelül harmincezer gyermek születését segítették elő (és húszezer gyermeket raboltak el). Ezek a „tökéletes” gyerekek és szüleik azonban, különösen az anyák, későbbi életük során gyakran szégyennel szembesültek³: a szociális értékesség, elfogadottság megkérdőjelezésének (Tiedemann, 2018, 9) tapasztalata sújthatta őket éppen azoknak a tényeknek köszönhetően, amelyek miatt korábban kiválasztottként szültek vagy születtek. Az ebből fakadó szégyenérzet azonban nem csupán őket érintette. Megjelenik ugyanis a feszélyezettség a másik érzésének megtapasztalásakor, azaz nem a saját, hanem a másik szégyenének érzékeléskor is. A tükörneuron-rendszeren keresztül ugyanazok az idegi területek aktiválódnak, mint amikor saját szégyenünket érezzük. (Ullmann, 2024, 14.) A „feszélyezettségi küszöb” fogalma azt a mezsgyét jelöli, ahol a másik szégyentapasztalata aktívan bekapcsolja a saját szégyenérzetünket. A „szégyenhatár” társadalmi normákhoz köthető, hiszen koronként, kultúránként változó, mit tartunk szégyenletesnek. Ezért a szociológiai aspektus felől közelítve elmondható, hogy a második világháború utáni időszakban a történelmi helyzet átrendeződésével párhuzamosan a „szégyenhatár” és a „feszélyezettségi küszöb” is eltolódott, hiszen ami az egyik korszakban még megengedett, az egy másik korban már szégyellnivaló cselekedetté és feszélyező tapasztalattá válhat (Ullmann, 2024, 12).

A krónikus szégyen tapasztalatában egy másik aspektus is megjelenik: a szégyenérzet alapjaként a másik objektifikáló tekintete az én világom horizontját gyanakvó, ítélkező, tárgyiasító másikként uralhatja – ilyenkor a másik előtt szégyenkezünk. (Dolezal, 2022, 752) A tárgyiasító, megszegényítő tekintet hatása, beíródása az egyén tapasztalatába nem számolódik föl teljes mértékben egyik politikai rendszerből a másikba való átmenetet során, másrészt egy új korszak szégyenletesnek tarthatja azt, ami korábban elfogadott, sőt kívánatos volt. A szégyen tehát végső soron

³ Robert Capa nem csak a szövetséges haderők partraszállásakor készített fotósorozatot nőkről Chartres városában; a fotóriport szerint a városka lakói nyilvánosan megszegényítettek egy nőt egy német katonával folytatott viszonya és az ebből született gyermek miatt. Capa kicsivel később egy Lebensborn otthont is megörökített (Illegitimate Nazi „Super Babies” Live in German Chateau, *Life Magazine*, 1945. augusztus 13, 19(7): 37-40.). A fotóriportot bevezető szöveg a következőképpen ítélkezik: „Last fortnight the LIFE photographer Robert Capa visited a German chateau which housed a Nazi establishment known as Lebensborn, or »Well-of-Life« home. In the Hohenhorst Lebensborn home as in many such institutions in Germany live dozens of illegitimate babies who have no father or mother, but the now-defunct Nazi state. They are the products of the official government policy of encouraging illegitimacy to keep up the country's birth rate. Soldiers going off to war were urged to do their bit whether married or not. The government promised to care for the illegitimate offspring to honor and respect unwed mothers. The Nazi bastards at Hohenhorst, aged 2 to 5, are children of SS men encouraged by Heinrich Himmler to father »super babies«. Grown pig-fat under care and overstuffing of Nazi nurses, now they pose for the Allies a problem yet to be solved.”
https://books.google.hu/books?id=1UkEAAAAMBAJ&pg=PA37&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true

mindig politikai kérdés is, valamint társadalmi, illetve politikai normákkal fonódik össze. A nemzetiszocialista állam bukásával a „szégyenhatár” eltolódott, radikálisan megváltozott, és egzisztenciális értelemben rendkívül súlyosan érintette a programban részt vevő anyákat és gyermekeiket. Azonban a Lebensborn anyák és gyermekeik szégyenét nem csupán egy korábbi leváltó állami struktúrának vagy ideológiai rendszernek a következményeként értelmezhetjük, hanem a születés körülményeibe eleve beíródott szégyenként is.

Szégyenhorizontok

A Lebensborn tehát a náci birodalomban a kiválasztott faj „tenyésztését” elősegítő program neve volt. A kiválasztottság érzete a személyben rendszerint a büszkeség, a méltóság vagy a felsőbbrendűség érzéséhez társul. Dolezal átemeli a szégyenkoncepciók kontextusába a husserli tudathorizontot leíró metaforát – a horizont azt a határt jelöli, ami meghatározza, mi az, ami látható vagy észlelhető. A tapasztalatnak ezt a horizontját jelenlévő hiányok jellemzik, olyanok, amelyeket szigorú értelemben véve nem tapasztalunk meg, ezzel együtt szükségszerűen odaértjük őket. Így lehetséges, hogy a kiválasztottság horizontját jelentős szégyenérzet határozhatja meg – akár *implicit* formában, azaz a szégyen tagadásaként, elkerüléseként, kompenzálásaként, akár *explicit* formában, azaz az akut szégyen küszöbön álló lehetőségére való tudatos és állandó várakozásban jelenik meg. (Dolezal, 2022.) A „tenyésztés” eredményeként megszületett gyerekek ugyan nem minden esetben ismerték fogantatásuk, születésük körülményeit, de a német birodalom bukásakor a társadalom mindenképpen kirekesztette, elrejtette, megszégyenítette vagy büntette őket, tudathorizontjukra explicit módon került föl a szégyen.

Ez a szégyen és megszégyenítés kifejezetten az egzisztenciális létmódra irányult és krónikussá vált. A korábban kiválasztottakat később megtagadták, a megváltozott társadalmi rendben pedig szisztematikus elnyomás és uralom tárgyaivá válhattak, a marginalizáltak közé sodródtak, ennek pedig komoly társadalompolitikai vonatkozása van (Dolezal, 2015). A szégyen krónikus és explicit formájában előzetes várakozással kapcsolódik össze, azaz viselkedésünket, interakcióinkat eleve úgy strukturáljuk, hogy elkerülhető legyen a megszégyenülés. Implicit formájában azonban a krónikus szégyen mintegy a horizonton lebeg, és hatásaként átfogó inadekvátság, bizonytalanság és kisebbségi érzés munkálkodhat bennünk (Dolezal, 2022, 740-741). A Lebensborn programban született gyermekek esete egyértelműen a krónikus implicit szégyen egyik történelmi példajaként szolgál: a kiválasztottság terhet ró mind a gyermekre, mind pedig a szülőkre, különösképpen akkor, ha mindez rejtettségben, illetve olyan nemzeti népesedési politika részeként kap szerepet, amelyben a tökéletesség a legfőbb szempont. Ebben a rendszerben a tökéletlentől, a betegtől, az *abjekt*től való elhatárolódás a legfontosabb, vagyis minden körülmények között meg kell bizonyosodni arról, hogy a kiválasztott nem kerül át a tökéletlenség, a megvetendő, a kiszolgáltatott kategóriájába.

A Lebensborn egy olyan gondosan szelektált népszaporulat elterjesztésében volt érdekelt, amely azonban végül a történelmi helyzetnek köszönhetően, azaz a második világháború lezárultával a legmélyebb egzisztenciális szégyent hozta azok fejére, akik testüket adták, vagy éppen létezésüket köszönhatték a program által szervezett és támogatott reprodukciós folyamatoknak. A Harmadik Birodalom veresége egyrészt együtt járt a tagadással (leginkább a tettesek részéről), másrészt a szembesülés széles körben váltott ki szégyenérzetet: „A náci múlt tabuvá vált. A megszégyenülésnek felfogott vereség traumájának feldolgozása és a felelősséggel való szembenézés itt csak másfél évtizeddel a háború után kezdődött.” A háború, a holokauszt borzalmait elbeszélő regények pedig nem csak a túlélőkben, hanem mindenkinben, aki értesültje volt a barbárságnak, „tűrhetetlen szégyenérzetet” keltett (Kelemen, 2022, 532-533). A Lebensborn program működésének következményeiről való beszéd, a múlt feldolgozása csak az elmúlt egy-két évtizedben indult meg. A náci múlt hordozóiként, sőt a náci fajpolitika „termékeiként” a Lebensborn bábik felnőve mindenképpen implicit, vagy származásuk ismeretében explicit krónikus szégyenként hordozták a vesztes birodalom örökségét.

Szégyenelméletek – a kiválasztottság kontextusában

A kiválasztottsághoz kapcsolódó minőségek megítélése a Harmadik Birodalom bukását követően éppen ellentétébe fordult. A kiválasztottság méltóságával és felsőbbrendűségével szemben álló érzés, a szégyen kulcsérzelem. Ullmann Tamás szerint „a szégyen olyan alapvető érzés, amely rávilágít a szubjektum világban való létezésének sajátos hangoltságára, ám ezen túlmenően [...] a szubjektum egzisztenciális szerkezetének egészére is”, és a szubjektumot a szubjektivizáció és deszubjektivizáció dinamikus folyamatában látja (Ullmann, 2024, 3). A morális szégyent, amelynek a morális büszkeség az ellentéte, meg kell különböztetni az egzisztenciális szégyentől, amely a létezés egészét érinti, és nem az egzisztenciális büszkeséggel áll szemben. Az egzisztenciális szégyen ellentéte a szeretet, egzisztenciális büszkeségről pedig aligha beszélhetünk (Ullmann, i. m.). Ezzel együtt feltételezhető, hogy a Lebensborn otthonok szülőtteinek létmódját a birodalom fajpolitikája elsődlegesen mégiscsak az egzisztenciális büszkeség felől igyekezett megkonstruálni – a hosszú távú eredményt nem ismerhetjük az eredeti terv megvalósulásának formájában, hiszen a program 1945-ben megszakadt, így egyszerűen nem adódott elég idő arra, hogy a Lebensborn programban felnőttkorig neveljék a gyerekeket, hiszen a legidősebb is kilencéves volt a háború lezárultakor.

Az anyától való elszakítottság miatt a szégyen nem csak szociológiai, vagy jelen esetben ideológiai kérdés, hanem már a perinatális időszakban is egzisztenciális problémaként vetődhet fel. A szégyen másodlagos (tanult) érzelmként való felfogását kiegészítve, Martha C. Nussbaum (2001) amellett érvel, hogy úgynevezett primitív szégyen jelenhet meg már a korai csecsemőgondozás idején is. A primitív szégyen a tökéletesség követelésével függ össze, következésképpen képtelen a tökéletlenség feletti kontroll hiányának elviselésére vagy tolerálására. Szerinte ez egy olyan különleges típusa a szégyennek, amely szorosan kapcsolódik a nárcizmushoz vagy az

infantilis (csecsemőkori) mindenhatóság érzéséhez. A primitív szégyen a csecsemőnek a saját szükségletei miatt kialakuló érzete, illetve a gondozó elvárásai előtt szégyenkező, primitív és kezdetlegesen interszubjektív szégyene. Ez megelőzi a testre és szexualitásra összpontosító, szexuális-korporális szégyent és a deszocializált, a másik ember valós vagy képzelt jelenlététől függetlenül önmagát önmaga előtt magányosan szégyenlő ember érzéseit (vö. Kelemen, 2024). Akkor jelenik meg és válik krónikussá, amikor a csecsemő alapvető szükségleteit nem elégítik ki, illetve a szükségletek csak meghatározott módon jelezhetőek.

Dolezal (2022) szerint a krónikus szégyent a hiány, az anticipáció és az interszubjektivitás struktúrái jellemzik, mindeközben pedig a jellem, a személyiség formálódásában jut szerephez. Sartre elméletéből kiindulva Dolezal azt állítja, a szégyen minden egyéb érzésnél inkább kapcsolati természetű és alapvetően a másikkal való viszonyunkról szól. Valójában azzal függ össze, ahogyan a kapcsolatokért küzdünk. Ugyanakkor a szégyenelméletek egyre inkább egyetértenek abban, hogy a szégyen elválaszthatatlan a nárcizmustól. „A szégyen nem más, mint központi válasz az énídeál szempontjából bekövetkező csődre, kudarcra és az önmagunkkal kapcsolatos deficit tapasztalatára” (Tiedemann, 2018, 27). Jelentős intrapszichés konfliktust okoz, ha az erőteljes nagyzasos elképzelések, eksztatikus összeolvadások lelepleződnek, vagy felszínre kerül az én hatástalansága – azaz nyilvánvalóvá válik a hatalom és tehetetlenség közötti feszültség. Amennyiben ez az intrapszichés konfliktus kibíratatlan mértéket ölt, hasítás következik be, a gondolatok, érzések, élmények mintegy zárványként elkülönülnek. Ez a hasítás lesz az alapja az elhárító mechanizmusok egyikének, a projektív identifikációnak. A nárcisztikus sérelem azzal függ össze, ahogyan az egyén magát a megszégyenülést szeretné elkerülni, de a szembenálló felet fenyegeti meg, rá vetíti a tehetetlenségérzést, és félelmet kelt benne. (Tiedemann, i. m.)

Heller Ágnes (1996) a szégyenről szólva megkülönbözteti a számító és a nárcisztikus lelkiismeretet. A nárcisztikus befelé fordul, tulajdon önfejlődésére koncentrál, és patológiája inkább lelki torzulásként értelmezhető, hiszen sem erkölcsi tartalom, sem a számítás nem része, azaz nem használ másokat eszközként – ez valójában depresszív hangoltság. Ezzel szemben a számító lelkiismeret mindent a saját célok elérésének rendel alá, és alapvetően eszközként tekint mindenre és mindenkre. A számító lelkiismeret helyesli a sikert, helyteleníti a kudarcot, illetve feltételezi más emberek egyéni és közös célok érdekében történő pusztán eszközként való használatát. Az egyetlen valóság az én, aki nem törődik másokkal, és mivel az érzelmek félrevezethetők, eltéríthetők céljaitól, igyekszik azokat a lehető legnagyobb mértékben megfékezni. Az ilyen ember a célok elérésének érdekében lelkiismeretfurdalás nélkül bármilyen törvényt megszeghet.

Cohen-Scali *Max* (2012) című ifjúsági regényében a címszereplő csecsemőkori élményei kiváló példaként szolgálnak a számító lelkiismeret kialakulásában szerepet játszó folyamatok bemutatásához. Noha a szöveg több helyen pontatlanul használ

adatokat, a cím egyfelől Max Sollnerre, a szülőotthon vezetőjére⁴ utal, de beszélő névként a test egészségességének maximalizálására is vonatkozik.⁵ Max parancsszóra és saját maga elismertetésére bármit megtesz, persze csak a megfelelő, nemzetiszocialista viselkedési normákon belül, hiszen saját céljai megvalósításakor a számító lelkiismeret az éppen adott társadalmi szabályok betartására is eszközként tekint. A regény parodisztikus hangvétele a felnagyított, felerősített helyzeteken és a tiszta tudattal és akarattal rendelkező csecsemő alakján keresztül alapvető kritikáját nyújtja a program visszáságainak.

Heller Ágnes (1996) a külső tekintélyt a belső tekintéllyel összekötő köldökzsinór elszakadását tekinti a formalizált (etika nélküli moralitás), nárcisztikus és számító lelkiismeret közös vonásának. Cohen-Scali regényében a „lelki” köldökzsinór, amely a kapcsolódást eleve lehetővé teszi, többszörösen megszakad. A regény indító jelenetében a születése előtt egy másik szülőágyon vajúdó nővel és magzatával versenyre kelő magzat narrációját olvassuk, aki létében, létrejöttében, gondolataiban is egy ideológiát szolgál. Már a szülőcsatornában tökéletes teljesítményre törekszik, hogy születését jól időzítse, és ideológiai apjának, a Führernek születésnapján, azaz 1936. április 20-án jöjjön világra – és véletlenül se egy nappal korábban vagy később. A regény szerint ugyanis az április 20-án született gyermekeket személyesen maga a Führer „kereszteli meg”.⁶ A Führer érkezésére várva, a keresztelő miatt – ami a valóságban is létezett, és a nemzetiszocialista jelképek kíséretében rendezték meg – három hónapig Max még az anyjával maradhat, ám utána elválasztják őket egymástól.⁷ Az állam szolgálatába állított, haszonelvűség alapján „tenyésztett” gyermek parancskövetővé válik, majd lelkes végrehajtóként vesz részt a rendszerben. Ehhez azonban el kell szakítania az őt anyjával összekötő „lelki” köldökzsinórt.

„Meg aztán eltűnt a varázszsinór! Nincs többé. Végre sikerült elszakítanom. Ahogy múlik az idő, mama emléke is elhalványul majd. Egyre halványabb lesz, mint egy tükörkép a víz felszínén, amely végül elenyészik. Már nem emlékszem, milyen is volt az illata, vagy milyen volt a melléhez tapadni, mint egy puha párnához. Hamarosan a létezéséről is el fogok felejtezni. Egyébként a »mama« szót is ki fogom törölni a szótáramból. Ezentúl nincs rá szükségem, és éppen elég bajom van a kódszavakkal, amelyeket meg kell tanulnom, nem akarok ezzel is vesződni.

Jó érzés szabadnak lenni, jó, hogy nincsenek kötelékeim. Bármilyen karban elringatózom, bármilyen mellbimbóból szívesen szopok. Egyébként hamarosan áttérek a cumisüvegre.

⁴ A regénybeli Max 1936-ban születik és kapja nevét Max Sollmann után. A valóságban Sollmann csak 1940-től vette át a program vezetését, miután a Gregor Ebner és Pflaum közötti konfliktus és hatalmi harc súlyos károkat okozott a működésben.

⁵ Max neve kétségtől utalás az élet maximalizálására, amelyről Michel Foucault ír. Ez annak a 18. században indult folyamatnak a részeként érthető, amely az élettartam, az életerő kérdéseire összpontosított, valamint az egészség és az egészséges működés feltételeit szabályozta. „A legszigorúbb technikák a gazdaságilag kiváltságos és politikailag vezető szerepű osztályokban alakultak ki, és ott is alkalmazták őket a legnagyobb intenzitással.” (Foucault, 1996, 124.)

⁶ A regényben több tévesnek ítélt adat szerepel. Hitler maga nem keresztelt meg a programban született gyerekeket, de a program atyja, Himmler igen, ha történetesen egy baba október 7-én, Himmler születésnapján jött a világra.

⁷ Azaz ebben az értelemben nem tud megszületni az anya úgy, ahogyan Daniel N. Sternnél olvasható.

Nagy lesznek. Erős. Kemény.

Mint a Krupp-acél.” (Cohen-Scali, 2014, 86.)⁸

Az anya, mint gondozó, a táplálék forrása, de külső tekintély is, amelyik az élet kezdetén elkezdhetné felépíteni, átadni, belsővé tenni a társadalmi és érzelmi szabályok rendjét, leválasztódik. Helyére pedig maga a nemzetiszocialista ideológia kerül. Max így nem egyszerűen a számító lelkiismerettel rendelkező egyén példája, hanem azé, aki belső tekintélyként interiorizálja a külső hatalom értékrendszerét, amelynek az emberi kapcsolatok érzelmi alapú működtetése nem képezi részét.⁹

Az arcpír – szégyen a nyilvánosság előtt

Ongka, egy új-guineai bennszülött, ahogy Heller Ágnes híres példájában idézi az esetet, a bőrön megmutatkozó szégyent (*pipil*) a következőképpen magyarázta: „Minden józan ember érzi ezt a pipilt. Ha valaki nem érzi, rokonai azt mondják neki: nem mutatkozik szégyen a bőrödön, te örült vagy?” (Heller, 1996, 16.) Kiválasztott népként, a kiválasztott nép tagjaként azonban aligha várhatjuk el a bőrön megmutatkozó szégyent abban az esetben, amikor a külső lelkiismeret-kultúra által igenelt cselekedeteket végrehajtjuk, noha azok számos okból fakadóan örülségnek bizonyulnak. Ilyen értelemben örülségnek számít a teljes lojalitást megkívánó külső tekintélynek való sikeres megfelelés, hiszen ebben az esetben „az önmegvalósítás tökéletesen azonossá vált a külső tekintélynek való engedelmességgel” (Heller, 1996, 79). A Harmadik Birodalom hőskultusza így könnyen az örület kultuszával lesz rokon, ahol a külső tekintély által képviselt számító, önmaga céljait előtérbe helyező lelkiismeret – ez esetben „a megváltónak álcázott nyilvános számító lelkiismeret” (Heller, 1996, 75) – hőökké előléptetett polgárait, katonáit dicsőítve mentesítette őket a szégyentől. Nem csupán a holokausztra vonatkozóan, hanem a népesedési politika már 1935-től zajló Lebensborn programját illetően is. Történhetett ez részben azért, mert a Harmadik Birodalom ideológiájának a középpontjában az egészséges, hősies test állt.

Központban a hősi test

A fasizmus még a művészetben is politikai programmá tette a hősiességet; „a hős testét a médiumból üzenetté alakítja át” (Groys, 2022, 160). A fasizmus bevezette a test korszakát, a test művészete a Harmadik Birodalom hivatalos művészetévé lépett elő; ennek fókuszában a hősies faj állt, igazi célja a hősies test felfedezése és hatalomra

⁸ A Krupp acélgyár volt az első és második világháborúban a hadi gépezetek előállítója; meghatározó szerepet játszott a nemzetiszocialisták fegyverkezési programjában.

⁹ Böszörményi-Nagy elmélete szerint a kapcsolódás minőségének azért lehet óriási tétje, mert „Gyermekeink jövőjéért érzett felelősségünk, az utókorral kapcsolatos megbízásokkal való törődés emberi szempontból elsődleges fontosságú, mivel kapcsolati következmények célpontjai közül a jövő nemzedéke a legsebezhetőbb.” (Böszörményi-Nagy, 2001, 139.)

juttatása volt. Hitler „nem hitt a kultúra szellemi hagyományozódásában” (Groys, 2022, 167); a művészettel szembeni tiszta, közvetlen reagálás hangsúlyozásában kifejeződik a nemzetiszocialisták nagyfokú elméletellenessége is. Így válik érthetővé, hogy „a fajelmélet az egész elemzést átteszi a beszéd szintjéről a test szintjére” (Groys, 2022, 170). A faji programban egyik oldalon a szegény és megalázás dominál, a másik oldalon azonban a büszkeség, a kiválasztottság, a méltóság és a hatalom érzete. A látványt többek között a hősi testek katonai parádékon való felvonultatása, az olimpiáról készített film, vagy plakátok egészséges testet hirdető sora szolgáltatta; szép, egészséges testet szolgáló termékeket fejlesztettek, és propagálták az egészséges életmód irányelveinek követését.¹⁰

A Harmadik Birodalom testpolitikájának térnyerése a weimari köztársaság idején alapozódott meg.¹¹ „A weimari reklámvilágban létezett egy tökéletes ember. [...] Ez az emberkép bizonyos pontokon egybeesik az idealizált nemzetiszocialista testképpel, bizonyos reklámozók esetén pedig (pl. Nivea) teljes átfedésben van azzal. [...] A test alaptőke és a »body management« alanya, a személyes társadalmi pozicionálás eszköze kreatív önreprezentációs felület lett.” (Lepsényi, 2018, 64.) 1933 után azonban a „body management” szabadon választhatóságát felváltotta a teljes népre való kötelezőség, a test „az állam stratégiai felületévé” alakult. A nemzetiszocialista márka „multiszenzuális kódrendszert képzett”, érzelmekkel töltött üzeneteket kommunikált, illetve használta és kihasználta az elektronikus médiumokat, hasonlóan a mai neuromarketing technikáihoz (Lepsényi, 2018, 8). A Harmadik Birodalom bizonyos értelemben és egyes területekre vonatkozóan tehát továbbfejlesztette a weimari köztársaság örökségét, a testképre pedig kiemelt nevelőeszközként tekintett. A nemzet teste, az egyén teste és az állam teste összekapcsolódott.¹² Az „egészséges testek” képviselői, birtokosai aligha érezhettek amiatt szegényt, hogy gondosan felügyelt és tervezett reprodukciós folyamatokban vettek részt, amelyek az eugenika nevében újabb „egészséges” testek megszületését szorgalmazták. Amiatt viszont lehetett morálisan szegyenkezni, hogy ehhez személyes döntési szabadságuk feladásával járultak hozzá, még akkor is, ha történelmileg akkor számukra ez a haza szolgálatának érdekében történt. A Lebensborn program a totális hatalom kiépítését mindkét póluson megvalósítja: a testet fegyelmező – a hadsereg és az iskola intézményein keresztül – és a népességet szabályozó póluson egyszerre. (Foucault, 1996, 144.)

¹⁰ Foucault úgy véli, Hitler szexualitás-politikája csak nevetséges kísérlet volt (Foucault, 1996, 155). Ha azonban a Lebensborn programban megvalósuló kísérletet, amelyről Foucault-nak még nem állhattak rendelkezésre adatai, komolyan vesszük, a nemzetiszocialista fajpolitika következményei jóval messzebbre hatóak az emberi létmódra vonatkozóan, és korántsem zárultak le. Andrew Niccol *Guattaca* (1997) című disztópikus filmje vagy Jean-Claude Mourlevat *Földlakó* (2011) című ifjúsági regénye közvetlenül célozza a „tenyésztés” kérdéskörét. A fajpolitikától a piacossításig vezető folyamatok egyik elemeként lásd például a Qubit beszámolóját a béranyaságról: <https://qubit.hu/2023/06/11/nem-teljesen-torvenyes-megis-viragzik-a-beranyasag-piaca>.

¹¹ Foucault szerint a folyamat valójában a 18. században indult meg: akkoriban jelentek meg tömegével a testápolással, a hosszú élet titkával foglalkozó munkák, amelyek arra nézve is tanácsot adtak, hogy miképpen kell egészséges utódokat nemzeni, a gyermekeket egészségben fölnevelni. (Foucault, 1996, 130.)

¹² „A *Volkskörper* organizmusként megélt etnikai közösség, néptest, melyre biopolitikai értelemben vonatkoztak a diagnózis és terápia fogalmai. A *Volkskörper* »egészséges« és »egészségtelen« testekből áll, egészségét a »paraziták«, a »rákos testek«, és az »idegen testek« (*Fremdkörper*) fenyegetik.” (Lepsényi, 2018, 63.)

Isabelle Maroger: *Lebensborn*, 2024

Isabelle Maroger önéletrajzi ihletésű képregényében a kislány, felfedezve saját származását, nagymamájának múltját, kifakad: „Szégyen!” (Maroger, 2024, 63.) Mire vonatkozik ez a szégyen? Egy jó árja semmire se jó, játszik el a „*bon arien*” és a „*bon a rien*” azonos hangalakjával a képregény pár oldallal korábban. Noha a saját gyökerek megismerése megnyugvást hoz, büntudat, értéktelenség, szégyen is tapadhat hozzá. Böszörményi-Nagy Iván szerint „az ősök szégyenének és büntudatának öröksége a lehető legnagyobb mértékű jóvátételt és megbocsátást követeli meg az utódoktól” (Böszörményi-Nagy, 2001, 186). De nem csupán a megbocsátás vagy a jóvátétel lényeges, hanem mindenképpen szükséges a „mindkét szülő családja iránt érzett egyesített lojalitás [...] az unokák nemzedéke számára” (Böszörményi-Nagy, 2001, 189). Csakis ezen keresztül számolódhat fel a destruktív jogosultságok eredőjeként értett hasított lojalitás. Isabelle Maroger képregénye éppen ezért az apai család felkutatásáról számol be, a találkozásról a volt SS-tiszt nagyapával és családjával, valamint a szégyenbe fiatalon belehalt anya (Isabelle nagymamája, aki levetette magát egy szikláról) családjával Norvégiában.

Isabelle egy súlyos hasnyálmirigygyulladás miatt kórházba kerül, és felépülése alatt elolvassa Anne Frank naplóját. Erős, de ellentétes értelmű párhuzamot állít fel saját származása és egy kanonikus napló írója között: Anne Frank neve eredetileg Annelise, és Isabelle nagymamáját is Annelise-nek hívták. Miközben Anne Frank 1944 szeptemberében koncentrációs táborba kerül, ugyanebben a hónapban a Lebensborn programban megszületik Isabelle édesanyja, Katherine Maroger. A kislányt, hogy ne legyen a német katonáktól gyereket szülő nők megszégyenítésének, meghurcolásoknak a céltáblája, örökbe adják francia nevelőszülőkhöz, így Katherine Párizsban nő fel.¹³ Hiába volt a „gondos kiválasztás”, a legfittebbek „tenyésztése”, a program nem érte el a Lebensborn Egyesület célját, sőt éppen ellenkezőleg. Isabelle, az unoka ennek ellenére talál magának megoldást, hogy hogyan viszonyuljon ehhez az örökséghez: „A saját gyökerek megtalálása azt jelenti, van erőd ahhoz, hogy jobban növekedhess. De azt is, nyugodtan szakadj el tőlük, hogy a jövő felé haladj” (Maroger, 2024, 184-185). Isabelle anyja „Lebensborn bábiként” már korábban megírta saját történetét, és amikor megkérdezi, az unokának miért is kellett újra megírni a történetet, ő így érvel: ez nem a te vagy az én történetem, ez a mi történetünk. Vagy a kontextuális terápia fogalomrendszerével szólva: „Minden generáció tagjainak kötelessége, hogy mérlegeljék, örökségükből mely dolgok képviselnek értéket, és érdemlik meg, hogy továbbadódjanak az utódnemzedéknek” (Böszörményi-Nagy, 2001, 185). Ahol az emberiség rendjét felborító destruktív egzisztenciális jogosultságok számosak, nagy jelentősége van a helyreállításnak, a válogatásnak és ennek első lépéseként a beszédre való jogosultságnak, hogy a bizalom, a hit újra felépüljön. „A Lebensborn gyerekek a társadalom kivetettjeivé, jogfosztottjaivá váltak. Intézményekben helyezték el őket, rosszul bántak velük. Senki nem akarta hallani a hangjukat” (Maroger, 2024, 125). Maroger képregénye a szégyen bezárkózáshoz, izolációhoz, némasághoz vezető

¹³ Éppen így került a norvég énekesnő, Anne-Frid Lyngstad is Svédországra – a nagymama a lányát és német katonától született unokáját a háborút követő megszégyenítések elől Svédországra menekítette.

következményei helyett a nyilvánosságot választja, és bátran, saját szégyenével, érzéseivel szembenézve egy egész olvasóközönség előtt vállalja a felelősséget származását illetően.¹⁴

Will Berthold: Gyerekgyár, 1958

Maroger autobiografikus képregényének hőse nem elsődleges, közvetlen, hanem transzgenerációs szégyennel birkózik meg. A háború után nem sokkal megírt Will Berthold regény azonban nem a származás, hanem a nemzés szégyenének kérdését veti föl. A *Gyerekgyár* önmagát dokumentumokat felhasználó szövegnek állítja be, noha a szakirodalom szerint teljes mértékben fikció – ezzel együtt meglehetősen plasztikusan és pontosan írja le, mi is történhetett a Lebensborn otthonokban –, és a nemzés körülményeit a háborús színtér párhuzamba állításával élezi ki. A regényben a szuper bábik nemzésére fenntartott épületben egyszerre folyik oktatás, ismerkedés és üzekedés is – ha kell, mert a lányok vonakodnak, kéjgáz bevetésével. A regény elbeszélője szerint az épület ráadásul korábban elmeegógyintézetként működött. Itt „[a] csevegés tudománnyá, a szerelem nemzéssé, az ember pedig bábbá alakult” (Berthold, 2001, 81). Egy epizódban Lange Untersturmführer és Lotte, RAD-Führerin kapcsolata bontakozik ki. Lotte „alighogy megtanult szeretni, máris le kellett mondania a szerelemtől” (Berthold, 2001, 82). Amikor ráébred, hogy Lange közeledése valójában parancsra történik, és a férfi egyáltalán nem tervez közös jövőt vele, többek között azért sem, mert nő, Lottét elöntik az indulatok. „Égette a szégyen. Alig tudta elviselni a megalázottság érzését. Csupán néhány órája fogta fel szegény, hogy milyen szörnyűséget követelt tőle a mozgalom. Az a mozgalom, amiben vakon hitt. És ehhez a felismeréshez társult a beteljesületlen vágy miatti szenvedés” (Berthold, 2001, 82). Lotte nem hagyja magát a programban felhasználni, megszökik, és amikor Lange és Kempe utánaerednek, nem tudják megakadályozni azt, hogy a lány Lange fegyverével a szemük láttára agyonlője magát.

A könyv német kiadásainak borítóján vagy képgrafika szerepel, vagy a Lebensborn felirat olvasható.¹⁵ A magyar kiadást *Gyerekgyár* címen találjuk meg, azaz nem a program nevével, hanem a program tevékenységével hirdeti magát. Ráadásul a borítóképen szereplő horogkereszt, a benne látszó szeretkező pár háborús tematikájú erotikus lektúrként tűnteti föl a történetet. Az elbeszélés kontextusát valóban a nemzés és a hadszíntér biztosítja, ugyanakkor a cselekmény fő szálának a két főhős, Doris és Klaus szerelme tekinthető. Történetük fordulatos és szövevényes, szerelmük tiszta és viszontagságos. Mindketten egymás tudta nélkül kerülnek ugyanabba a Lebensborn

¹⁴ A képregény utolsó oldalain Maroger hivatkozik Anni-Frid Lyngstadra, az ABBA német-norvég származású barna hajú énekesnőjére, aki szintén Lebensborn-bábiként született. Az „I Have a Dream” című dal szövege akár egy programban született ember szemszögéből is értelmezhető, amit az együttes az egész világ előtt énekelt. A *Lebensborn* szó szerinti jelentése: „az élet forrása”. Az ebből fakadó életek áramlata, patakja az, amin át lehet/kell kelni a sötétségből való kijutáshoz. Ugyanakkor feltehetően nagy a különbség azok között, akik a program végén születtek, és már valójában nem vettek részt a Lebensborn nevelési programjában, és azok között, akik – akár fizikai, akár mentális értelemben – éveken át részesültek ideológiai nevelésben.

¹⁵ A regény eredeti címe németül *Lebensborn*, az 1961-es francia kiadás *Les Fiancées de Hitler* címmel jelent meg.

otthonba, amely a német tisztok és a Lebensborn Egyesületbe belépő lányok egy fedél alá terelésével a tiszta germán faj nemzését segíti elő. Dorisnak és Klausnak sikerül szerelmüket érintetlenül tartani a programban is, noha mindketten megdöbbenve és egymás előtt megszégyenülve állnak, amikor „tanfolyami résztvevőként” találkoznak a Lebensborn-házban. Közös gyermeküket Doris végül egy Lebensborn otthonban hozza világra. A gyermeket, bosszúból a pár ellenállásáért, és mert nem hagyják, hogy természetes érzéseikbe, személyes életükbe beavatkozzon, Westroff-Meyer főtiszt elraboltatja, és másik gyereket vitet a helyére. A regény végül jól végződik, a gyermek megkerül, és családként élnek tovább úgy, hogy nevelt gyermeküket, aki egyike a lengyel szülőktől elrabolt gyerekeknek, visszajuttatják vér szerinti anyjához. Klaus még egyetlen ponton inog meg: a keleti fronton bal karját törve a túlélésért küzd, eközben pedig két „vattakabátos” lánnyal találkozik. Amikor azok meztelenre vetkőznek előtte, a teste „közelebb húzza” hozzájuk: „Marta a szégyen, hogy nem tudott uralkodni magán, és lassan a fájdalom is égetni kezdte a karját” (Berthold, 2001, 153). Az életveszélyben, egzisztenciális szempontból határhelyzetben lévő, sérült katonának leomlanak az erkölcsi gátjai. Morális szégyent szerelmének, Dorisnak tett ígérete miatt érez, hiszen testi szükségletei nagyobb erővel lépnek fel, mint amit érzelmi gátjai, vagy érzelmi elköteleződése kordában tudna tartani. Miközben a fajpolitikai program követelményeinek képes ellenállni, az élet-halál helyzetben megjelenő testek csábításának nem.

A gyakorlati ész, amelynek Heller Ágnes (1996) elmélete szerint az lenne a feladata, hogy különbséget tegyen jó és rossz között, Berthold regényében zátonyra fut. A Lebensborn programot övező „sikertörténetnek” és a büszke, tiszta faj szaporításának következményeit egyrészt az utódok viselik, másrészt azok a programban részt vevő szülők, akik hol parancsra, hol spontánul hajtják végre a nemzés aktusát. A programban részt vevő nemzőpárok szégyene azonban egészen más gyökerű, mint azoké, akik a programban születtek. A Lebensborn a testi aktus általi teremtetést programozta, a test kreativitásának teljes kontroll alá vonását végezte el a kapcsolati intimitás morális vetületeinek kiiktatásával. „Milyen egyesület az, amelyik így lealacsonyítja a fiatal lányokat? [...] Ki kezelheti őket úgy, mintha tárgyak, bakancsok, kapcák, karszalagok lennének? Amiket használat után le lehet húzni, de ha már nagyon vacakok, a szemétkben a helyük? Ki követelheti tőlük azt a szörnyűséget, hogy gyermekeiket az államnak áldozzák?” (Berthold, 2001, 46.) Tudottan vagy tudtukon kívül, a birodalom érdekeit szolgálva a résztvevők gyakran tenyésztetté alacsonyítva, katonai parancsot követve, az emberség, az érzelmek, a méltóság teljes megtagadásával egy messiásként ünnevelt külső tekintély (csoport) számító lelkiismeretéhez igazodva vetették alá testüket a birodalom céljainak.

Sarah Cohen-Scali: Max, 2012

Berthold regénye és Maroger képregénye összetetten és részletesen tárgyalja a Lebensborn program működését, de a legmeggrázóbb talán mégis Cohen-Scali (2014) szövege. Max, a főhős egyes szám első személyben beszéli el a vele történeteket a születésétől kezdődően, ami nyilvánvaló képtelenség, hiszen a magzat, az újszülött

nem képes nyelvbe kódolni a vele zajló eseményeket – ugyanakkor közvetíti saját születésének ideológiai kontextusát. A vélt „belső folyamatokat” kihangosítva a narrátor beszámol a magzat és a csecsemő érzeteiről, gondolatairól. Ezek szerint tudja, hogy nem „családi életre” született,¹⁶ hitvallása pedig a következő: „Uralkodni a félelmemen. Ellenállni a fájdalomnak. Elviselni a fájdalmat. Erősnek lenni, mint egy fiatal vadállat. Ahogy a Führer elvárja” (Cohen-Scali, 2014, 101). Háromhónapos korában, a „keresztelőt” követően, illetve másik csecsemőotthonba szállítása előtt azonban elrabolja az egyik otthonban dolgozó nő, egy elítélt. „Én, az Urak fajának képviselője egy emberi hulladék karjában” (Cohen-Scali, 2014, 104). A nő bűne az, hogy egy zsidóval párosodott. Megszülető gyermekét brutálisan megölték, Maxot pedig édes gyermeke pótlásaként rabolja el, elbújik vele a pincében, ahol egyébként is nyomorúságos állapota miatt pár nap múltán éhen hal, karjai között magához szorítva a kisbabát, Maxot. „Állítólag el kellett törni a holttest kezeit és karjait, hogy kiszabadítsanak a rabságukból” (Cohen-Scali, 2014, 114).

Az incidenst túlélő és Steinhöringből elszállított, Konrad névre átkeresztelt Max végül egy bentlakásos intézetbe, Kalisch-ba kerül, ahol a tökéletes árja gyerekeket nevelik. Itt találkozik ismét egy „elítélttel”. Lukas, a lengyel zsidó fiú, noha szülei a gettóban lelik halálukat – ennek folyamatát Lukas végignézi, elbeszélésének hatása egészen borzalmas a regényben –, paradox módon a fenotípus alapján bekerül a germanizálandó gyerekek közé. Idősebb, mint Konrad, de egymás mellett lévő ágyaik és a fizikai közelség miatt mégis összebarátkoznak, majd együtt vészeli át Berlin ostromát egy harmadik társukkal. Konrad egész végig nem érez szégyent, legfeljebb bánatot vagy hasfájást. Akkor sem rezdül, amikor a berlini óvóhelyen az egyik nőt szülőanyjaként azonosítják. Amikor a még mindig fiatal, szőke nőt az orosz megerőszakolják, majd lelövik, a holttest ruháiban Lukas megtalálja a fotót, amin édesanyja karjában Max keresztelője látható. Végül egy orosz katona Lukast is lelövi épp a fotó miatt, amit ő őrizget Max helyett, Max/Konrad pedig ekkor érzi magát először elhagyottnak: „Nem bántódtam a szőke nő halála miatt. Nem bántódtam a Führer halála miatt. De Lukas halála miatt igen, nagyon. Most és csak most érzem árvának magam. Szörnyűségesen, pokolian ÁRVÁNAK.” (Cohen-Scali, 2014, 437.) Konrad/Max ekkor kilenc éves, és minden társadalmi-ideológiai rend, valamint minden emberi kapcsolata, ami addigi létezését érvényesként igazolta, összeomlik. Max csak zsidó barátjának elvesztése miatt rendül meg, holott ezzel egy időben a hitleri Németország és biológiai édesanyja is magára hagyja.

A belső tekintély nem „velünk született”, hanem az élettapasztalatok megszerzése során alakul ki (Heller, 1996, 86). Érzelmek hatnak rá (igazságérzet, empátia, szimpátia). A Harmadik Birodalomban az erkölcsi normák és az értékracionalitás helyett a külső tekintély kapott elsőbbséget. Ebben az időszakban az ideológiai normák és az instrumentális racionalitás lett meghatározó – ezzel együtt a normaszegés súlyosan büntethetővé vált, jóvátehetetlen megszegéyenítéssel járt. Ebben a kontextusban az egyén autonómiája megszűnik, ha a belső tekintély helyett a külső tekintélyt alkalmazza az (élet)helyzetek megoldására, anélkül, hogy választási lehetősége lenne, vagy értelmezné a helyzetet és a normákat. A náciizmus esetében, írja

¹⁶ „Én gyűlölöm a családi életet. Mindig is gyűlöltem” – mondja Max/Konrad a regény végén. (Cohen-Scali, 2014, 426.)

Heller Ágnes, „miniatűr »szuperman«-ek milliói vettek részt a pusztításban. A Führer volt az eszményi alteregó a követők számára. A náci jelszó szerint »a lojalitás a becsületed«. [...] Az én és az alteregó azonossága miatt az önmegvalósítás tökéletesen azonossá vált a külső tekintélynek való engedelmességgel.” (Heller, 1996, 79.) Ezek között a körülmények között a külső tekintély által felállított normák követésében tapasztalt kudarc okozhatott szégyent, ahogyan az Max esetében is többször olvasható a regényben, amikor nem sikerül maradéktalanul teljesíteni a parancsokat, majd emberi kapcsolatai elvesztésével és a külső tekintély, a Harmadik Birodalom pusztulásával végleg magára marad. Max krónikus szégyenérzete alapvetően implicit szégyenként jelentkezik, ám azokban a helyzetekben, amikor őt magát az motiválja, hogy minden körülmények között elkerülje a megszégyenülést, az explicit szégyenérzetet hordozó emberre jellemző viselkedést mutatja.

A kiválasztott és a muzulmán

Ha a Lebensborn program tanulságait össze akarjuk foglalni, akkor abból indulhatunk ki, hogy Max, a szupergyerek és a muzulmán között a tekintélyhez való viszonyban alig fedezhető föl különbség. Giorgio Agamben a holokaust túlélők elbeszélései nyomán „muzulmán”-nak nevezi azokat a táborlakókat, akik már csak a pusztta életet birtokolják, valójában járkáló holttestek, az emberi és nem emberi határára kerülve haláluk elértéktelenedett, akikkel bármit meg lehet tenni, akik feltétel nélkül alávetik magukat mások akaratának – vallási értelemben Isten akaratának, a táborban a katonáéknak; Max esetében a hitleri birodalom feléje támasztott elvárásainak. A muzulmán a táborban nem beszél, már hetekkel, hónapokkal halála előtt elveszti a megfigyelés, emlékezés, mérlegelés, önkifejezés képességét (Agamben, 2019). Ezek az emberek bábokká – *Figuren* – váltak, akikre a táborba frissen behurcoltak rá se bírtak nézni. Haláluk semmiképpen nem hősie; miközben a hős készen áll az élet feláldozására, a muzulmán a túlélésért való küzdelmet is feladta. Agamben ugyanakkor Auschwitz parancsnokában, Robert Höss személyében a muzulmánhoz hasonló, parancsot teljesítő gépet lát. Egy jól táplált, jól öltözött muzulmánt, aki elvesztette önbecsülését, önszeretetét, érzéseit és személyiségét. Már csak egy gép volt, akit felettesei egy gombnyomással irányítottak, és mint biológiai, vegetatív gépezet elvesztette morális tudatát, érzékenységét és idegi ingerlékenységét (Agamben, i. m.). Ebben az értelemben a „muzulmán” és a „superman” között nincsen különbség: mindkettő szélsőséges helyzethez igazodott, és ahogy a muzulmánra nem lehetséges szégyen nélkül nézni a táborban, mert elveszítette méltóságát és önbecsülését, a nemzetiszocialista tisztokra, kollaboránsokra sem lehetett a háború után szégyenérzet nélkül tekinteni a nürnbergi bíróság padjaiban, hiszen amit a másik bűne láttán a becsületes ember érez, nem más, mint maga a szégyen. Az emberi büntudatra való képtelenség megmutatkozásakor szintén szégyenkezni lehet, hiszen éppen a büntudatra való képesség tesz emberré. A „muzulmán” akaratát vesztett, végállapotban lévő lény, a katona vagy a Lebensborn programban született Max parancsot teljesítő, morálisan kiüresedett gépezet.

A Lebensborn program gyermekei felnövésük alatt a birodalom legértékesebb „termékeinek” számítottak, a jövő új, tökéletes vezetőit, a tökéletes faj képviselőit látták bennük, akik magasztos célokért cselekszenek, csak hogy ezek nem morális célok: valójában amorális létük az instrumentális biopolitika biorobotjaiként tette értelmezhetővé őket. A muzulmán, az elrabolt és germanizált vagy a Lebensborn programban született gyerekek egyaránt tanúk, de nem csak pusztán létükkel tanúskodnak, hiszen teljes értékű tanúvá a beszéd által válnak. Mindannyian túlélők, akik akkor képesek saját szégyenüknek véget vetni, ha a kollektív bűn kontextusában beszélni kezdenek – noha hosszú időn keresztül mindkettő némaságra ítéltetett. Cohen-Scali Max, a tökéletes árja gyermek és Lukas, az elrabolt lengyel zsidó fiú tanúságtételének fiktív regényét írta meg.

„Lukas is sírt Kalischban, a betegszobán, amikor elmeséltem neki a történetemet. Az első részt, amit azelőtt éltem át, mielőtt vele találkoztam. Akkor Lukas azt mondta nekem: »Ha véget ér a háború, és élve kerülünk ki belőle, mind a ketten tanúskodni fogunk. Én arról, hogy mit tettek a náciak a lengyelekkel és a zsidókkal, te arról, hogy mit tettek veled.« Megtartottam az ígéretemet.” (Cohen-Scali, 2014, 463.)¹⁷

Mégis óriási a különbség a Lebensborn bébi és a muzulmán között a tekintetben, hogy a táborban elembertelenedő, méltóságától megfosztott rab számára addigi tapasztalatai leépülnek, és ha túlél, éppen a túlélés miatt érzi magát bűnösnek, feltéve a kérdést, hogy „miért éppen én éltem túl”? A Lebensborn gyerekek viszont azért élnek, mert tökéletesen megfelelnek az elvárásoknak. Ahogyan Max elbeszéléséből olvashatjuk, ő legfeljebb azért érzi magát bűnösnek, mert nem felelt meg elég jól – miért pont én nem felelek meg? Ezzel együtt nem képes érzelmekkel reagálni, ehelyett büntudatára, fájdalmára, szégyenére testi tünetekkel válaszol: „Próbálok ritkítani az olyan pillanatokat, amikor üres tekintettel hintázom előre-hátra, a szájam pedig annyira tátva van, hogy egy légy is beszállhatna. Végül még debilnek találnak és »fertőtlenítésre« küldenek.” (Cohen-Scali, 2014, 165.) Max visszatérően aggódik amiatt, hogy fogyatékosnak titulálják, és emiatt likvidálják.

Caroline de Mulder: Himmler csecsemőotthona, 2024

A Lebensborn gyerekek ugyanakkor nem a történelmi folyamatok kompartmentalizálódott termékeinek tekintendők, sokkal inkább a leszármazási sor egy pontját képviselik, azaz a Lebensborn nem egyszerűen zárvány a történelem folyamában. Jean-Luc Marion (2013) a leszármazás jövőbe futásáról azt állítja, a gyermek sohasem abszolút kezdet, nem önmagában áll, nem ő az egyetlen tanú:

¹⁷ Martin Buber 1958-ban megjelent tanulmányában a büntudat megbékítésére három szinten lát lehetőséget: a nyilvánosság előtt megvallott bűn társadalmi szintű, az isten előtt megvallott bűn, amelybe senki nem szólhat bele, a hit szintjén történhet meg. A lelkiismeret szintjén azonban a bűn megvallása az ember képességeként és hajlandóságaként jelenik meg arra irányulóan, hogy radikálisan tegyen különbséget a múlt és a jövő cselekedetei között, mégpedig abból a szempontból, hogy mely cselekedetek elfogadhatók és melyek nem. Maxot barátja, Lukas tehát nemcsak tanúságtételre, hanem áldozatként és egyben elkövetőként elsődlegesen a társadalmi szintű megbékélés gesztusára szólítja föl. (Buber, 1958.)

„A gyermek már csak azért sem képzelheti magát egyetlennek, mert nem sikerülhet neki egyetlen tanúként maradandóan tanúságot tenni szülei szerelméről. Ő is bekerül abba az ismétlési láncolatba, amelyből származik, és amelyet ő maga is továbblendít. Éppen ezért sohasem születik meg a maga maradéktalan önazonosságában. [...] És főképpen eleve beíródik egy leszármazási vonalba, amely megelőzi őt, és amelyet tovább visz. Ez az őt hordozó vonal inkább őrzi az ő saját önazonosságának tartalmát, mint ő maga.” (Marion, 2013, 272.)

Noha, állítja Marion, a szeretők számára először is nem a gyermek a cél, hanem maga a szeretet aktusa – ezért is érzékelhető Doris és Klaus kapcsolatának próbája tragikusként Berthold regényében, ahol a szeretet és a nemzés aktusa parancsra különválaszthatónak tűnik. Az erotikus fenomén, a szeretet erotikus megnyilvánulása szempontjából a reprodukció elsősorban és lényegét tekintve „nem a faj fenntartására irányul, és még csak nem is a közösség fenntartására vagy a család megerősítésére, azaz nem a múltnak jövőbeni megismétlésére és felhalmozására. Persze mindezek a funkciók léteznek és valóságosak, de csak szociológiai jelentőségük van, csak egy szociológiai nézőpontból érvényesek. [...] A gyermek biztosítja a szeretők jelenbeli és elkövetkező láthatóságát” (Marion, 2013, 260). Amennyiben két ember erotikus kapcsolatának célja mégis a gyermek, akár felhasználnak biotechnológiai eljárásokat, akár nem, a gyermeket egy legyártott tárgy, egy megvásárolható és eladható áru rangjára szállítják le, folytatja Marion. Ez a birtoklási vágy együtt járhat a gyermek iránti közönnyel, a gyermek instrumentalizálásával, a róla való megfélemlítéssel, rossz bánásmód által való elpusztításával. Ilyenkor az erotikus fenomén nem meghosszabbítja, hanem elpusztítja a szerelmet. A regényekben a programban felhasznált nők egy része éppen ezért nem csak a nyilvános megszégyenülés, hanem az elpusztított szerelem miatt követ el öngyilkosságot.

Az ember a születéssel válik halandóvá, és lép be egy időre az emberi világba. A többi ember fölé rendelő kiválasztottság azonban csak mások leértékelésének, elutasításának árán lehetséges. Minden emberi tapasztalat a jelenlévő hiányokkal jellemezhető, ugyanakkor „[e]zek a hiányzó oldalak együttesen vannak jelen, amennyiben a lehetséges észlelési tapasztalat horizontján tartózkodnak” (Dolezal, 2022, 749). Ami észlelhetően jelen van, és ami potenciálisan megvalósulhat, egybeolvad ezen a horizonton. Egy olyan társadalom vagy állam, amely egyik oldalon kirekeszt, tömeggyilkosságokat szorgalmaz, megszégyenítéssel operál, a saját kiválasztottjai számára a horizontra helyezi a szegény potenciális tapasztalatát és érzését. Caroline de Mulder fiktív regénye egy francia leányanya, René történetét a Lebensborn otthon egyik nővérének és az otthon kertjében dolgozó zsidó deportált narratívájának keresztmetszetében beszéli el, és a szegény láthatatlanságát teszi láthatóvá. Egyúttal magyarázatként szolgál arra is, mi az, ami halálba kergethette a programban részt vevő nőket. Renée, a fiatal, vöröshajú francia lány végül öngyilkos lesz, hiszen a láthatatlan láthatóvá válásával feltárul az egzisztenciális szegény jóvátehetetlensége, a megbélyegzettség mellett az SS katonaként szolgáló apa árulása

és a teljes magára hagyottság; összességében mindez az elviselhetőség határán túlrá sodorja a fiatal lányt.¹⁸

A lány szenvedése párhuzamba kerül mások szenvedésével: „El kell viselnie, amit a sors rámér. Húzza össze magát. Legyen láthatatlan” (de Mulder, 2025, 79), mondja a nővér az egyik anyának, akinek a gyermeke nem megfelelően fejlődik. Ugyanakkor a kertben bujkáló Marek, a zsidó deportált a túléléshez használja a láthatatlanságot: „Talán tényleg nem is látják. Láthatatlanná vált. Bárcsak tényleg láthatatlan lenne” (de Mulder, 2025, 101). Így ezek az emberek a láthatatlanságban az észlelési tapasztalat horizontján éppen a szégyen legmarkánsabb tünetét hordozzák. Renée pedig csatlakozik ehhez a horizonthoz az elhagyatottságban, illetve a falusiak általi megszégyenítést bemutató jelenetben. Hiszen a szégyen néma, tünetként azonban a láthatatlanság vágya társul hozzá. A Lebensborn program emléke ekképpen addig, ameddig a programban születettek generációja meg nem öregedett, hosszú időn át a védelemként szolgáló (a szándékolt vagy a szándékolatlan, titkolt származás miatti) adaptív szégyen láthatatlanságában maradt, de mindig is a kiválasztottság horizontján lebegett. A programban részt vevőket az interszubjektív viszonyok tekintetében közvetlenül a használat és a tárgyasítás módjai, kollektíven a tökéletesség, a megszégyenüléstől, a tökéletlentől való elhatárolódás imperatívusza, egzisztenciálisan pedig a kiválasztottság horizontjára telepedő, az eltárgyasítás struktúráival átítatott szégyen határozta meg.

Felhasznált irodalom

- Agamben, G.** (2019). *Ami Auschwitzból marad (Az archívum és a tanú). Homo Sacer III.* Ford. Darida Veronika. Budapest: Kijárat.
- Berthold, W.** (2001). *Gyerekgyár.* Ford. Szilvási Csaba. Budapest: Minerva.
- Böszörményi Nagy I. – Krasner, B. R.** (2001). *A kapcsolatok kiegyensúlyozásának dialógusa.* Ford. Dobos Mária és Nagy Réka. Budapest: Coincidencia Kft.
- Buber, M.** (1958). Guilt and Guilt-Feeling. *CrossCurrents*, 8(3): 193-210.
- Cohen-Scali, S.** (2014). *Max.* Ford. Tótfalusi Ágnes. Budapest: Kolibri.
- De Mulder, C.** (2025). *Himmler csecsemőotthona.* Ford. Kamocsay Ildikó. Budapest: Helikon.
- De Vries, G.** (2024). *Himmler's Children. Lebensborn and Racial Politics.* Barnsley: Pen and Sword Books.
- Dolezal, L.** (2022). The Horizons of Chronic Shame. *Human Studies*, 45: 739-759.
- Dolezal, L.** (2017). Shame, Vulnerability and Belonging: Reconsidering Sartre's Account of Shame. *Human Studies*, 40: 421-438. <https://doi.org/10.1007/s10746-017-9427-7>

¹⁸ Az árulás, a morális meghasonlás valójában erkölcsi sérülésként aposztrofálható, amelynek legfontosabb következménye a(z ön)bizalomvesztés, a szégyenérzet és a szuicid hajlam felerősödése.

- Dolezal, L.** (2015). *The Body and Shame. Phenomenology, Feminism, and the Socially Shaped Body*. London: Lexington Books.
- Foucault, M.** (1996). *A szexualitás története. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest: Atlantisz.
- Freud, A.** (1994). *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Ford. Horgász Csaba. Budapest: Animula
- Groys, B.** (2022). *A művészet ereje*. Ford. Pálfalusi Zsolt. Budapest: MMA Kiadó.
- Heller Á.** (1996). A szégyen hatalma. In: *A szégyen hatalma. Két tanulmány* (7-92). Budapest: Osiris.
- Kelemen G.** (2022). Szégyen és mentális egészség. A szégyenérzékeny megközelítés előtörténete. *Lege Artis Medicinae*, 32(11-12): 531-541.
- Kelemen G.** (2024) A szégyen metszetei Heller Ágnes életművében. *Múlt és Jövő*, 35(2): 4-12.
- Lepsényi I.** (2018). *Kollektív ornamentika*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem – Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Marion, J-L.** (2013). *Az erotikus fenomén. Hat meditáció*. Ford. Szabó Zsigmond. Budapest: L'Harmattan.
- Maroger, I.** (2024). *Lebensborn*. Montrouge: Bayard.
- Nussbaum, M. C.** (2001) *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. New York, Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. C.** (2004) *Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Stern, D. N.** (2007). *Anyá születik*. Ford. Bogár Krisztina. Budapest: Animula.
- Tiedemann, J. L.** (2018). *Szégyen*. Ford. Szegő Andrea. Budapest: Oriold és Társai.
- Ullmann T.** (2024). A szégyen fenomenológiája. *Erdélyi Múzeum*, 68(4): 3-21.